

Потенціал українських підприємств на національному та міжнародному ринках плодово-ягідної продукції

Колокольчикова І.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри маркетингу

Таврійського державного агротехнологічного університету

Стаття присвячена актуальним питанням визначення ступеня розкриття потенціалу українських підприємств на національному та міжнародному ринках плодово-ягідної продукції. Проаналізовано, визначено розміри виробництва продукції галузі основними виробниками та за регіональною структурою. Досліджено світовий досвід та досвід України у здійсненні експортних та імпорتنих операцій в галузі садівництва. Окреслено основні напрями розвитку підприємств галузі, напрями та резерви підвищення потенціалу та привабливості українського садівництва на міжнародному рівні.

Ключові слова: потенціал, ринок плодів та ягід, регіональна структура виробництва, експорт, імпорт, внутрішній ринок, міжнародний ринок.

Колокольчикова И.В. ПОТЕНЦИАЛ УКРАИНСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА НАЦИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКАХ ПЛОДОВО-ЯГОДНОЙ ПРОДУКЦИИ

Статья посвящена актуальным вопросам определения степени раскрытия потенциала украинских предприятий на национальном и международном рынках плодово-ягодной продукции. Проанализированы, определены размеры производства продукции отрасли основными производителями и по региональной структуре. Исследованы мировой опыт и опыт Украины в осуществлении экспортных и импортных операций в отрасли садоводства. Очерчены основные направления развития предприятий отрасли, направления и резервы повышения потенциала и привлекательности украинского садоводства на международном уровне.

Ключевые слова: потенциал, рынок плодов и ягод, региональная структура производства, экспорт, импорт, внутренний рынок, международный рынок.

Kolokol'chykova I.V. THE POTENTIAL OF THE UKRAINIAN ENTERPRISES AT THE NATIONAL AND INTERNATIONAL MARKETS OF FRUIT AND BERRY PRODUCTION

The article is devoted to topical issues of determining the degree of disclosure of the potential of Ukrainian enterprises in the national and international market of fruit and berry products. Analyzed and defined the size of the production industry's major manufacturers and regional structure. The world experience and experience of Ukraine in implementation of export and import operations in the field of gardening are investigated. The main directions of development of the industry enterprises, directions and reserves of increasing the potential and attractiveness of Ukrainian horticulture at the international level are outlined.

Keywords: potential, fruit and berry market, regional structure of production, export, import, domestic market, international market.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні споживачі останнім часом все більше уваги приділяють власному здоров'ю, як наслідок, збільшується споживання плодово-ягідної продукції, що є джерелом вітамінів та мікроелементів. Перевага віддається ягодам та екзотичним фруктам; друге місце посідають зерняткові, а саме яблука. Україна як аграрна держава має великий природний та виробничий потенціал щодо розвитку галузі садівництва. Можливості товаровиробників у сільському господарстві, а саме цій галузі, практично не обмежені. Природні ресурси, трудовий потенціал, інноваційні підходи до вирощування, збирання, переробки

й зберігання плодів та ягід дають змогу не тільки забезпечувати внутрішній ринок, але й займати гідні позиції на міжнародному рівні. Однак економічні показники, які сьогодні характеризують масштаби виробництва цієї продукції, свідчать про нерозкритий потенціал та невикористані ринкові можливості галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню діяльності господарств усіх категорій в аграрному секторі присвячені праці відомих українських вчених, таких як В. Амбросов, В. Андрійчук, І. Баланюк, П. Гайдучий, М. Гладій, В. Зіновчук, І. Коновалов, В. Липчук, М. Малік, П. Макаренко, В. Месель-Веселяк, О. Онищенко, П. Саблук, М. Федо-

ров, В. Юрчишин. Окремі питання розвитку господарств малого сектору економіки розглядають у своїх працях С. Кальченко та Т. Яворська. Роботи вчених всебічно висвітлюють сучасні тенденції, проблеми та особливості взаємодії господарств різних форм власності в ринковій інфраструктурі.

Проблеми промислового садівництва досліджуються в працях таких науковців, як В. Андрійчук, М. Афанасьєв, І. Бланк, А. Бугуцький, Я. Вітвицький, З. Гуцайлюк, Л. Декслер, С. Дорогунцов, Г. Емерсон, Ю. Лупенко, М. Малишев. Питання якості, конкурентоспроможності та стратегічних орієнтирів галузі садівництва розкривають такі вчені, як Л. Костюк, Д. Легеза, Т. Маркіна, Я. Сокіл, О. Яцух, О. Кравець.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Потенціал українських товаровиробників у виробництві продукції галузі садівництва досить великий, однак потребує подальшого дослідження питання визначення саме тих підприємств, які виступають основними постачальниками плодів та ягід, їх регіональної зосередженості. Також необхідно реально оцінити сучасні позиції українських виробників фруктів на міжнародному рівні, характер пропонування продукції та його перелік.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Основними завданнями оцінювання потенціалу українських фермерів на національному та міжнародному ринках плодово-ягідної продукції є визначення розмірів виробництва продукції галузі з виділенням тих господарств, які задовольняють більшу потребу в плодах та ягодах на місцевому рівні; розгляд регіональної структури забезпечення продукції; аналіз показників експортно-імпортних операцій; визначення тенденцій змін та пріоритетів у номенклатурі садівничої продукції на міжнародних ринках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Природно-кліматичні умови України сприятливі до виробництва плодів та ягід. Завдяки цьому ресурсу виробники можуть повністю розкрити свій потенціал та зайняти відповідну нішу на внутрішньому та зовнішньому ринках сільськогосподарської продукції (табл. 1).

Станом на 2017 р. загальна площа сільськогосподарських угідь господарств усіх категорій в Україні становить 27 585,2 тис. га, питома вага під багаторічними насадженнями складає 225,5 тис. га, що дорівнює лише 0,8% структури. Цей показник досить невеликий, але з огляду на особливості та трудоміст-

кість виробництва плодово-ягідної продукції не кожний товаровиробник готовий подолати відповідні труднощі.

Виробництвом плодово-ягідної продукції, як видно з табл. 1, займаються господарства всіх категорій, однак основна площа багаторічних насаджень відведена господарствам населення. Так, станом на 2017 р. із загальної площі насаджень у розмірі 225,5 тис. га господарства населення мають площу у 158,5 тис. га, а це понад 70,3%. Інші 60,7 тис. га обробляють сільськогосподарські підприємства, з яких 15,2 тис. га складають фермерські господарства. Така тенденція зумовлена технологічними особливостями виробництва плодів та ягід, оброблення садів, трудомісткістю процесів, використанням ручної робочої сили та іншими факторами. Аналізуючи показники в динаміці, бачимо, що відносно стала тенденція незначного зменшення площ багаторічних насаджень спостерігається з 2013 р. по 2017 р. Порівняння з 2012 р. не має сенсу, оскільки в базовому році враховувались показники АР Крим.

Наступними показниками, які розкривають рівень використання ресурсного потенціалу та продуктивності виробництва плодово-ягідної продукції, є валове виробництво (табл. 2) й урожайність плодів та ягід (табл. 3).

Розрахунковий показник валового збору плодів та ягід (табл. 2) показує, що за останні 6 років обсяги виробництва значно не змінились, а на 2017 р. вони становлять 2 048,0 тис. т. У зв'язку із загальною тенденцією більших площ під багаторічними насадженнями в господарствах населення їх валові збори також більші та дорівнюють у звітному році 1 714,2 тис. т. Можна стверджувати, що потребу в плодах та ягодах забезпечують підприємства малого сектору економіки, а саме господарства населення.

Доцільність порівняння урожайності багаторічних насаджень у плодоносному віці (табл. 3) зводиться до порівняння середньостатистичного показника по господарствах усіх категорій та господарствах населення. Так, показники констатують, що за останні 6 років з 2012 по 2017 рр. урожайність у господарствах населення була більше, ніж середня по всіх категоріях господарства. Станом на 2017 р. цей показник по всіх господарствах становив 103,1 ц/га, а по господарствах населення – 116,4 ц/га, що на 12,9% більше. В товарній структурі плодово-ягідної продукції найвищими є врожаї в зерняткових культурах.

Якщо розглядати виробництво плодово-ягідної продукції господарствами населення

Посівна площа сільськогосподарських культур за 2012–2017 рр. (тис. га)

Роки	Посівна площа		Площа, з якої зібрано врожай культур плодкових та ягідних (в плодоносному віці)
	Культури сільськогосподарські	Зокрема, насадження культур плодкових та ягідних	
<i>Господарства всіх категорій</i>			
2012	27 801,3	254,9	223,4
2013*	27 573,1	239,3	209,8
2014*	27 239,1	239,2	209,9
2015*	26 901,8	234,8	206,0
2016*	27 026,0	224,4	196,7
2017*	27 585,2	225,5	198,5
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>			
2012	19 493,3	90,3	71,8
2013*	19 265,4	79,5	62,3
2014*	18 834,2	79,1	61,7
2015*	18 706,4	74,8	58,2
2016*	18 805,8	66,6	51,0
2017*	19 259,3	67,0	51,2
<i>Зокрема, фермерські господарства</i>			
2012	3 866,6	13,9	8,8
2013*	3 949,5	14,4	9,5
2014*	3 935,6	14,4	9,7
2015*	3 995,2	15,0	9,8
2016*	4 099,3	14,3	10,3
2017*	4 299,3	15,2	10,7
<i>Господарства населення</i>			
2012	8 308,0	164,6	151,6
2013*	8 307,7	159,8	147,5
2014*	8 404,9	160,1	148,2
2015*	8 195,4	160,0	147,8
2016*	8 220,2	157,8	145,7
2017*	8 325,9	158,5	147,3

* дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; за 2014–2017 рр. – також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: [7]

ще з 1990 р., то можна сказати, що цей процес постійно зростає. Вже тоді спостерігалась тенденція, що пріоритетними для сільськогосподарських підприємств, які представляють великі підприємства, є зернові та зернобобові, цукрові буряки і соняшник – 75%, 92,1% та 82,5% відповідно. У господарств населення інша картина: пріоритетними є картопля, овочі, плоди та ягоди: 97,4%, 88,1% та 83,6% відповідно [2, с. 96].

Виробництво плодів та ягід є нерівномірним, якщо розглядати регіональну структуру. Результати групування областей за обсягами виробництва плодів та ягід виділяють

ті області, які перебувають у групах забезпечення А, В, С за методом АВС-аналізу.

У 2010 р. в групі А представлено 4 області (Вінницька, АР Крим, Херсонська, Миколаївська), що складає 16% структури. 7 областей потрапили в групу В (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Хмельницька, Київська, Чернівецька, Одеська), що становить 28,0%. Останні 56% розташовані в групі С. У 2013–2014 рр. пріоритетною областю, яка має конкурентні переваги перед усіма, є Львівська. В групі В залишаються ті ж самі області, а саме Вінницька, Херсонська, Чернівецька, Запорізька, Дніпропетровська [3, с. 123–124].

Таблиця 2

Виробництво культур плодових та ягідних (тис. т)

Роки	Господарства всіх категорій	Сільськогосподарські підприємства	Зокрема, фермерські господарства	Господарства населення
2012	2 008,7	369,0	43,9	1 639,7
2013*	2 168,3	373,2	55,8	1 795,1
2014*	1 999,1	332,0	66,1	1 667,1
2015*	2 152,8	411,7	68,3	1 741,1
2016*	2 007,3	370,5	95,5	1 636,8
2017*	2 048,0	333,8	75,5	1 714,2

* дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; за 2014–2017 рр. – також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: [7]

Таблиця 3

Урожайність культур плодових та ягідних (ц/га)

Роки	Культури плодів та ягідні	Зокрема			
		культури зерняткові	культури кісточкові	горіхи	культури ягідні
<i>Господарства всіх категорій</i>					
2012	89,9	107,7	71,0	68,4	62,5
2013*	103,4	115,5	96,0	85,5	66,3
2014*	95,2	109,8	80,9	77,7	67,2
2015*	104,5	122,4	87,8	85,1	65,6
2016*	101,9	120,4	83,8	79,7	64,8
2017*	103,1	119,6	92,3	79,0	63,2
<i>Зокрема, господарства населення</i>					
2012	108,1	138,4	89,2	72,0	71,5
2013*	121,7	142,7	115,3	89,0	77,0
2014*	112,5	137,5	96,9	80,7	78,3
2015*	117,8	142,9	102,8	90,0	76,9
2016*	112,2	134,4	97,9	85,2	76,1
2017*	116,4	137,8	106,8	85,4	74,4

* дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; за 2014–2017 рр. – також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: [7]

Станом на 2017 р. лідируючі позиції утримують Вінницька, Хмельницька, Чернівецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Львівська та Полтавська області. Разом вони виробили 54% загального врожаю фруктів, ягід та горіхів в Україні [6, с. 8] (рис. 1).

Згідно з представленою діаграмою перше місце посідає Вінницька область з обсягом виробленої садівничої продукції понад 295 тис. т., друге та третє місця за показником, що аналізується, посідають Хмельницька та Чернігівська області (206 тис. т та 180 тис. т).

Структура експорту 20 передових країн – експортерів фруктів та горіхів показує, що експорт цієї продукції США становить 12,7% всього світового експорту, Іспанії – практично 8%, Мехіко та Нідерландам – більше 5%, Чилі та Китаю – понад 4% [4, с. 95–96].

Україна сьогодні гідно представлена на міжнародному ринку. Її експортно-імпортні операції посідають чинне місце в процесі світової торгівлі фруктами та горіхами (табл. 4).

Протягом останніх 5 років у рейтингу країн – експортерів фруктів та горіхів Україна посідає 77 місце, а станом на 2017 р. обсяг експортних

операцій складає 195,77 млн. дол. Розмір експортних операцій у грошовому еквіваленті збільшився на 41,3%. Особливою рисою українського експорту є орієнтація на ринки країн Європейського Союзу, зокрема на ринки Польщі, Франції, Нідерландів, Греції, Австрії, Італії.

Провідними експортними товарами стали волоські горіхи (101 млн. дол.) та плоди в замороженому, вареному вигляді (61 млн. дол.). Чималі доходи вітчизняні підприємці отримали від поставок різних ягід (11 млн. дол.), кісточкових плодів (10 млн. дол.), яблук та груш (7 млн. дол.). По всіх перерахованих гру-

пах товарів зафіксоване зростання вартості закордонних поставок [6, с. 14].

В натуральному виразі експорт цієї продукції представлено такими цифрами (рис. 2). Найбільші обсяги експорту по заморожених та варених фруктах зафіксовано у 2016–2017 рр., а саме 41,2 тис. т та 41,5 тис. т. Друге місце посідають волоські горіхи, обсяг експорту яких у 2016 р. склав 40 тис. т, а у 2017 р. – 30,9 тис. т. Крім того, помітно збільшився експорт зерняткових (з 14 до 24 тис. т за рахунок яблук) та кісточкових плодів (з 2 до 12 тис. т переважно за рахунок черешень та слив).

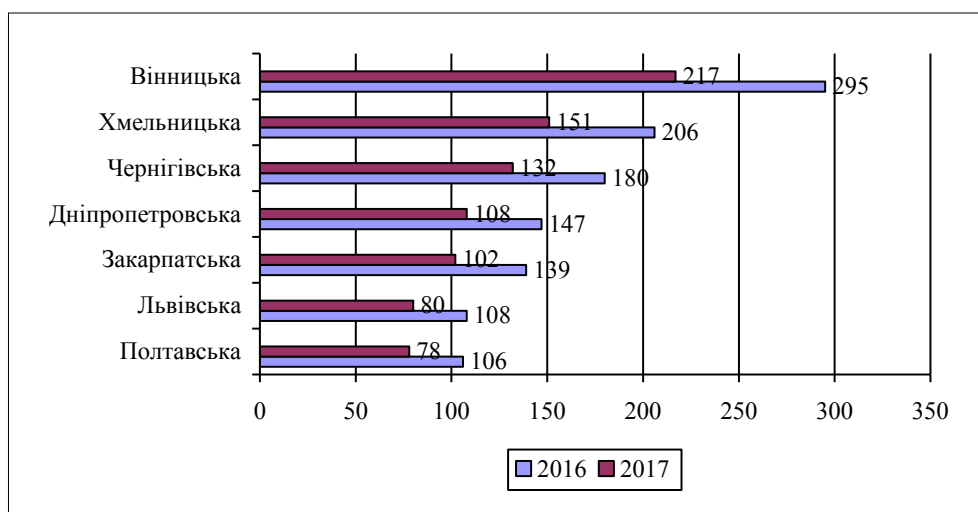

Рис. 1. Основні регіони – виробники плодів та ягід в Україні у 2017 р., тис. т

Джерело: [6, с. 8]

Таблиця 4

Динаміка та рейтинг країн – експортерів фруктів та горіхів за 2013–2017 рр. (тис. дол.)

№	Країни	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017 р. до 2013 р., %
1	США	14 533 192	14 858 265	14 459 437	14 054 311	14 876 141	102,3
2	Іспанія	9 259 817	9 266 517	9 032 635	9 058 300	9 353 638	101,0
3	Мехіко	3 401 029	4 082 560	4 613 284	5 549 487	6 652 995	195,6
4	Нідерланди	5 360 300	5 679 320	4 788 933	5 571 169	6 259 187	116,8
5	Чилі	5 349 628	5 568 258	5 273 539	5 952 878	5 547 759	103,7
6	Китай	4 171 873	4 318 152	5 161 489	5 484 752	5 336 538	127,9
7	Італія	4 069 340	4 107 799	3 796 335	3 924 167	4 162 832	102,3
8	Туреччина	3 969 004	4 327 138	4 355 366	3 872 709	3 940 925	99,3
9	В'єтнам	2 042 339	2 569 169	3 272 227	4 611 877	3 877 050	189,8
10	Південна Африка	2 640 182	2 834 115	2 917 777	2 887 638	3 388 967	128,4
...							
77	Україна	138 492	148 247	154 082	148 222	195 747	141,3
...							
	Разом у світі	99 914 451	106 036 686	103 127 647	110 749 643	117 372 670	117,5

Джерело: [13]

Сумарний експорт концентрату яблучного соку збільшився до 60 тис. т (на 8%) не в останню чергу завдяки зростанню більш ніж на третину експортної ціни, яка перевищила 1 100 дол./т [6, с. 14].

Також здійснювалася зовнішня торгівля саджанцями багаторічних культур. Експорт Україною некорінених живців та підщеп (без врахування винограду) збільшився з 30 т у 2016 р. до 64 т у 2017 р. При цьому його вартість виросла із 40 до 140 тис. дол. Збільшився також експорт дерев та кущів з їстівними плодами (без винограду) у вартісному виразі, а саме з 396 до 453 тис. дол. Це від-

булося за рахунок зростання експортної ціни. Поставки на зовнішній ринок саджанців овочевих культур разом із суницею та полуницею збільшилися в натуральному та вартісному виразі. Варто зазначити, що ціни реалізації за кордоном усіх перерахованих саджанців перевищували 2 000 дол./т [6, с. 14–15].

Україна здійснює також імпортні операції (табл. 5). За рейтингом країн – імпортерів фруктів та горіхів Україна посідає 42 місце, а розмір імпортних операцій у звітному році становив 477млн. дол. Переважно це екзотичні для нашої країни цитрусові та банани.

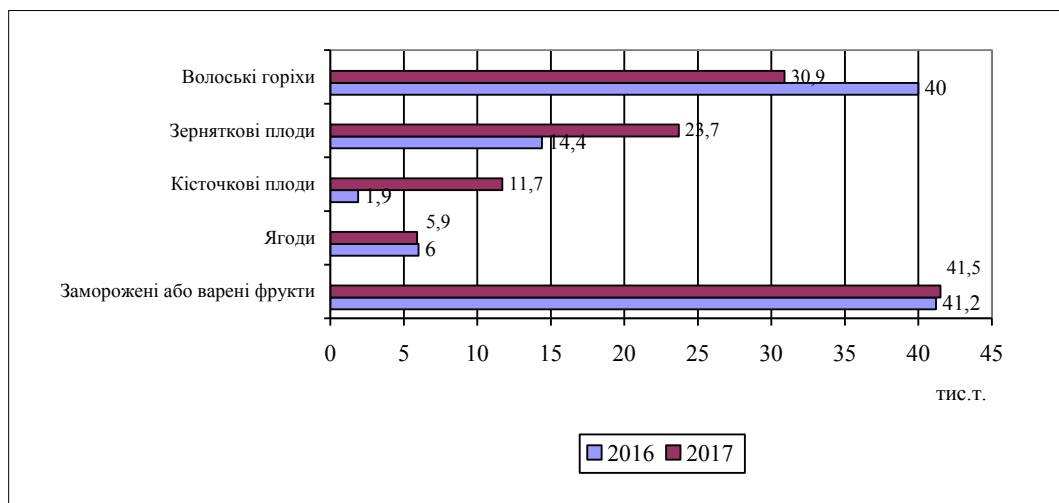

Рис. 2. Експорт Україною основних груп плодово-ягідної продукції, тис. т

Джерело: [6, с. 14]

Таблиця 5

Динаміка та рейтинг країн – імпортерів фруктів та горіхів за 2013–2017 рр. (тис. дол.)

№	Країна	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017 р. до 2013 р., %
1	США	12 472 835	13 969 901	15 428 069	16 716 492	18 097 474	145,1
2	Німеччина	10 119 399	10 142 641	10 046 663	10 221 714	11 071 097	109,4
3	Нідерланди	5 950 821	6 251 049	5 456 164	5 974 788	6 594 535	110,8
4	Китай	4 100 716	5 144 604	6 017 137	5 864 967	6 395 218	155,9
5	Об'єднане Королівство	5 787 561	6 163 969	6 156 978	6 289 869	6 351 734	109,7
6	Франція	5 391 453	5 210 715	5 103 397	5 392 416	5 777 886	107,2
7	В'єтнам	823 246	930 681	1 494 489	2 275 952	4 969 733	603,7
8	Росія	6 401 898	5 479 577	3 944 184	3 830 586	4 677 746	73,1
9	Канада	4 498 020	4 608 291	4 504 473	4 516 318	4 668 222	103,8
10	Гонконг (Китай)	3 675 317	3 901 211	3 760 567	4 278 650	4 194 230	114,1
42	Україна	1 243 041	800 594	467 061	476 179	476 885	38,3
...							
	Разом у світі	107 605 743	112 514 187	113 247 125	116 994 272	127 611 362	118,6

Джерело: [13]

Якщо більш детально проаналізувати показники імпорتنих операцій за останні 5 років, то можна зрозуміти, що вони стрімко зменшуються (табл. 5). У 2013 р. Україна імпортувала фруктів та горіхів на суму 1 243 041 тис. дол., у 2017 р. цей показник становив 476 885 тис. дол., що на 61,7% менше за дані базового року. Це пояснюється тим, що українські товаровиробники почали стрімко вирощувати екзотичні фрукти власними силами та значно скоротили обсяги імпорту.

Висновки з цього дослідження. В сучасних ринкових умовах потенціал українських підприємств на національному та міжнародному ринках плодово-ягідної продукції дуже великий. З дослідження встановлено, що основними виробниками плодів та ягід в Україні є господарства населення, які станом на 2017 р. виробляють понад 83,7% усього валового

виробництва, а урожайність плодово-ягідних насаджень на 12,9% більше, ніж у інших сільськогосподарських підприємств. За регіональною структурою виробництва останніми роками лідерами забезпечення продукцією садівництва є Вінницька, Хмельницька, Чернівецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Львівська та Полтавська області. В рейтингу експортерів фруктів та горіхів Україна посідає 77 місце, основою експорту є заморожені та варені фрукти, волоські горіхи, яблука, черешня та слива. Розміри імпорту за останні 5 років зменшились на 61,7%, що підтверджує розкриття потенційних можливостей товаровиробників країни та збільшення виробництва екзотичних фруктів. Загальні тенденції підкреслюють позитивні зміни в галузі садівництва, її поступове зростання та розкриття виробничого потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галузева Програма розвитку садівництва України на період до 2025 р. URL: <http://minagro.gov.ua>.
2. Колокольчикова І. Роль малих форм господарювання в забезпеченні продовольчої безпеки держави. *Бізнес-Навігатор*. 2013. № 3 (32). С. 93–98.
3. Колокольчикова І. Товарна політика підприємств галузі садівництва України. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2016. Вип. 1 (12). С. 120–126.
4. Колокольчикова І. Міжнародні позиції американських фермерів як експортерів плодово-ягідної продукції. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2018. № 2 (37). С. 91–98.
5. Новак Л. Державне регулювання та підтримка галузі промислового садівництва. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua>.
6. Садівництво та ягідництво в Україні – 2017: річний галузевий звіт. Київ. URL: <http://ukrsadprom.org>.
7. Рослинництво України: статистичний збірник за 2017 р. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Світові моделі підтримки сільського господарства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>.
9. Титова Н., Логуш Л. Фермерство в США: державний захист прав фермерів. *Право України*. 1993. № 4. С. 30–31.
10. Classification Of The Fruits Marketing Essay. URL: <https://www.ukessays.com/essays/marketing/classification-of-the-fruits-marketing-essay.php>.
11. CBI Trade Statistics: Fresh Fruit and Vegetables in Europe. URL: https://www.cbi.eu/sites/default/files/market_information.
12. Global production of fruit by variety 2016. The Statistics Portal. URL: <https://www.statista.com/statistics>.
13. Faostat. FAO Statistical Yearbooks. URL: <http://www.fao.org/faostat>.

REFERENCES:

1. Haluzeva Prohramma rozvytku sadivnytstva Ukrainy na period do 2025 r. URL: <http://minagro.gov.ua>.
2. Kolokolchikova I. (2013). Rol malykh form hospodariuvannia v zabezpechenni prodovolchoi bezpeky derzhavy / I. Kolokolchikova // *Biznes-Navihator*. № 3 (32). P. 93–98.
3. Kolokolchikova I. (2016). Tovarna polityka pidprijemstv haluzi sadivnytstva Ukrainy / I. Kolokolchikova // *Naukovi pratsi Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii*. Vyp. 1 (12). P. 120–126.
4. Kolokolchikova I. (2018) Mizhnarodni pozytsii amerykanskykh fermeriv yak eksporteriv plodovo-yahidnoi produktsii // *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnoho ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky)*. № 2 (37). P. 91–98.
5. Novak L. Derzhavne rehulivannia ta pidtrymka haluzi promyslovoho sadivnytstva / L. Novak. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua>.

6. Richnyi haluzevyi zvit. "Sadivnytstvo ta yahidnytstvo v Ukraini – 2017". Kyiv. URL: <http://ukrsadprom.org>.
7. Roslynyntstvo Ukrainy statystychnyi zbirnyk za 2017. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Svitovi modeli pidtrymky silskoho gospodarstva. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>.
9. Tytova N. Fermerstvo v SShA: derzhavnyi zakhyst prav fermeriv (1993) № 4. P. 30–31.
10. Classification Of The Fruits Marketing Essay. URL: <https://www.ukessays.com/essays/marketing/classification-of-the-fruits-marketing-essay.php>.
11. CBI Trade Statistics: Fresh Fruit and Vegetables in Europe. URL: https://www.cbi.eu/sites/default/files/market_information.
12. Global production of fruit by variety 2016. The Statistics Portal. URL: <https://www.statista.com/statistics>.
13. Faostat. FAO Statistical Yearbooks. URL: <http://www.fao.org/faostat>.